

Środowisko rówieśnicze młodzieży nieprzystosowanej społecznie

The peer environment of socially maladjusted youth

Abstrakt: W artykule podjęto próbę poznania środowiska rówieśniczego chłopców przebywających w młodzieżowym ośrodku wychowawczym. Zrealizowano badania w celu ustalenia między innymi jakie znaczenie odgrywała grupa rówieśnicza w życiu badanych, a także jakie zjawiska patologiczne charakteryzowała przynależność do tych grup. Uzyskane wyniki badań pozwoliły sformułować twierdzenie, że deprawujące środowisko rówieśnicze jest predyktorem powstania nieprzystosowana społecznie młodzieży.

Słowa kluczowe: *młodzież nieprzystosowana społecznie, grupa rówieśnicza, demoralizacja, resocjalizacja*

Abstract: The article attempts to get to know the peer groups of boys staying in a youth care center. Studies were carried out to determine, among other things, the importance of the peer group in the lives of the respondents and what pathological phenomena characterized belonging to these groups. The obtained research results allowed to formulate the statement that the demoralized peer group is a predictor of the creation of maladjusted social youth.

Keywords: *socially maladjusted youth, peer group, demoralization, resocialization*

Grupa rówieśnicza obok rodziny odgrywa w życiu młodego człowieka najważniejszą rolę. W okresie dojrzewania młodzież zaczyna przedkładać środowisko rówieśnicze nad rodzinę. Grono rówieśników zaczyna być dla młodych ludzi wzorem do naśladowania. Dojrzewająca młodzież szuka u kolegów oparcia, uczy się jednocześnie pewnych układów personalnych, celów i ról społecznych. Grupa rówieśnicza tworzy określoną strukturę stosunków międzyludzkich. Istotę stosunków społecznych grupy tworzą: układ hierarchii wewnętrznej grupy, układ decyzji i system kanałów komunikacyjnych, układ i rodzaj więzi między członkami grupy (Pilch, 1995, s. 181). A. Kossowska

(1992) uważa, że grupy rówieśnicze stanowią ważny punkt odniesienia normatywnego, zaspakajają potrzebę przynależności i afiliacji, przekazują wartości i wzory zachowań społecznych, są do pewnego stopnia elementem ogólnej kontroli społecznej, a także uczą uczestnictwa w strukturach społecznych.

Rola grup rówieśniczych rośnie wraz z wiekiem. Od około 13. roku życia siła ich wpływu zaczyna być większa od wpływu domu rodzinnego. S. Kowalski wyróżnił trzy kategorie nieformalnych grup rówieśniczych (Kowalski, 1986, s. 95):

1. Dziecięce grupy zabawy – są to grupy nieformalne i przelotne. Charakteryzują się one podziałem ról, z uwzględnieniem specyfiki ról chłopców i dziewcząt. Są to typowe grupy uczenia się ról społecznych przez naśladownictwo i wyobraźnię.
2. Grupy młodzieżowe (tzw. paczki) – do grup tych należą dzieci w wieku dorastania. Cechuje je względna trwałość. Między członkami paczki występuje silna więź oraz lojalność.
3. Grupy dewiacyjne – należy do nich młodzież w wieku dojrzewania lub w wieku młodzieńczym. W grupach tych są wyraźnie określone role, z dominującą rolą autokratycznego przywódcy. Neguje w swej subkulturze wartości i normy społeczne.

Każda zbiorowość wyodrębniona na podstawie posiadanych, wspólnych cech ma za zadanie sprawować również pewne funkcje w obrębie swojej działalności. Jest to naturalny, samowyodrębniający się proces przypisany do skategoryzowanych grup, zbiorowości. W socjologii wyróżnia się trzy podstawowe funkcje grupy rówieśniczej: socjalizacyjną, wychowawczą oraz kontrolną. Pierwsza oddziałuje na jednostkę na płaszczyźnie świadomościowo-moralnej oraz przyzwyczajają poszczególnych jednostki do obecnie panujących wzorców kulturowych w grupie. Funkcja wychowawcza w odniesieniu do zbiorowości rówieśniczych skupia się przede wszystkim na zaspokojeniu potrzeb emocjonalnych, poznawczych oraz przynależności młodego człowieka do wybranej przez siebie grupy. Ostatnią jest funkcja kontrolna, która odnosi się do zachowań jednostki. Dotyczy sprawowania kontroli w odniesieniu do przestrzegania społecznie ustalonych norm oraz zwyczajów panujących w grupie. Dodatkową funkcją, jaką odnaleźć można w literaturze, jest funkcja zaspokajania potrzeb emocjonalnych. Ważna jest w nich akceptacja, spełnienie potrzeb bliskości, a także bezpieczeństwo, jakie odczuwa jednostka w grupie rówieśniczej (Karkowska, 2007, s. 161).

Chęć przynależności do grupy według M. Karkowskiej może mieć również swoje podłoże nie tylko w funkcjach, jakie ona pełni, lecz także przez zadania, jakie grupa może zaoferować jednostce. Są to między innymi planowanie czasu wolnego wszystkim uczestnikom, zapewnianie nowych, dotąd nieznanych im przeżyć czy też nowych doświadczeń. Grupa uczy jednostkę samodzielności, daje jej poczucie przynależności, ochrony przed otaczającym światem i problemami, z jakim styka się dziecko na co dzień. Grupa wspiera proces internalizacji, który nie zawsze jest łatwy do przebrnięcia przez młodego człowieka (tamże, s. 162). Większość grup społecznych, w tym grupy rówieśnicze, cechuje tzw. „multifunkcyjność”, czyli w obrębie swojego działania mogą spełniać więcej niż jedną funkcję, dostosowując się do potrzeb, oraz mogą działać na kilku płaszczyznach (Radziewicz-Winnicki, 1992, s. 336). Różnorodne pełnione funkcje przez grupy rówieśnicze należy analizować z uwzględnieniem trzech sposobów relacji takich jak: grupa – społeczeństwo, grupa – zbiorowość lokalna oraz grupa – jednostka. Wszystkie spełniane przez grupę funkcje nierozzerwalnie związane są właśnie z oczekiwaniami, jakie ma jednostka względem wymienianych zbiorowości. Wchodząc do danej zbiorowości, jej członek ma nadzieję, iż zostaną zaspokojone jego potrzeby (Pilch, 2010, s. 169).

Na podstawie obserwacji i badań własnych Hurlock (1985) sformułowała wnioski, w których ustaliła między innymi, że grupa rówieśnicza odgrywa bardzo znaczącą rolę w sferze rozwoju społecznego dzieci oraz wpływa na ich uspołecznianie. Działanie gron, posiadających wspólne cechy, pozytywnie wpływa na rozwój. Dzieci przyswajają sobie pozytywne wzorce postępowania, o ile grupa działa zgodnie z panującym ładem społecznym. W prawidłowo funkcjonujących zbiorach młodzież uczy się troszczyć i dbać o siebie nawzajem. Demokratycznie podejmować decyzje, współdziałać ze sobą wzajemnie. Nie skupia się na sobie jako jednostce, tylko na całości jako grupie. Swoje pragnienia potrafi odnieść do obecnych oczekiwań zbiorowości. Nie działa egoistycznie i samolubnie. Uczy się bycia lojalnym wobec otaczających ją ludzi, dąży do sprostania standardom, jakie panują w grupie. Ponadto potrafi przyjmować powierzane obowiązki i stara się sprostać im, ponieważ działa na rzecz społeczności, do której przynależy. Współpracuje ze sobą, co daje możliwość zdobycia doświadczenia w stawianiu się niezależnym i odpowiedzialnym za siebie nawzajem.

Wpływ grupy rówieśniczej zaczyna się w rozwoju i w procesie wychowania jednostki bardzo wcześnie. Dzieci już w wieku trzech lat łączą się w małe grupy dla wspólnej zabawy, a w wieku przedszkolnym liczba uczestni-

ków takiej grupy zwiększa się i wzrasta jej stabilność. Najbardziej ściśle związki powstają w małych grupach koleżeńskich i w paczkach, które tworzą się zależnie od wieku dzieci na różnych zasadach: w młodszym wieku szkolnym przede wszystkim dla wspólnych zabaw i zajęć, w okresie dorastania – także w celu wymiany poglądów i zwierzeń, rozmów. Wspólne upodobania, zainteresowania, ideały odgrywają wraz z wiekiem coraz większą rolę w stosunkach koleżeńskich i przyjacielskich, a nawet decydują o przynależności do takiej czy innej paczki. Związki te są coraz bardziej intymne, a diady lub triady przyjaciół stawiają sobie wzajemnie coraz większe wymagania, żądając wierności i bezkompromisowości, przywiązania i wyłączności (Przetacznik-Gierowska, Włodarski, 1998, s. 209).

Uczestnictwo dziecka w życiu grupy rówieśniczej stanowi bardzo ważny element procesu jego rozwoju społecznego. Bardzo istotny jest udział grup rówieśniczych zarówno w prawidłowej, jak i wadliwej socjalizacji dziecka. Grupa zaspokaja ważne potrzeby społeczne, głównie potrzebę przynależności oraz potrzebę nawiązywania kontaktów towarzyskich. Wewnątrz grupy dochodzi do wymiany poglądów i opinii. Zdaniem Przetacznik-Gierowskiej (1998) dzięki silnej motywacji uczestnictwa w grupie oraz pełnionej tam roli wzrasta u dzieci poczucie własnej wartości i poczucia społecznej przydatności. Pytka i Zacharuk podkreślają, że szczególną rolę w procesie internalizacji norm współżycia społecznego odgrywają grupy pozytywne, które mają dodatni wpływ na swoich członków.

Powszechnie wiadomo, że grupy rówieśnicze mogą się stać źródłem nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży. I tak, we współczesnej literaturze pedagogicznej i psychologicznej można odnaleźć wiele dobrze ugruntowanych poglądów, wskazujących na istotne powiązania różnorodnych dewiacji młodzieży z problemami występującymi w grupach rówieśniczych (Urban, 2005, s. 39). Jak wiadomo, do środowisk rówieśniczych zalicza się zarówno spontaniczne grupy nieformalne (grupy zabawowe, paczki i inne ugrupowania w klasie i poza nią), jak również formalne grupy dziecięce i młodzieżowe (organizacje, koła zainteresowań itp.).

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że silne oddziaływania w grupie rówieśniczej mogą prowadzić do negatywnej socjalizacji. Urban (2005) zauważa, że w grupie rówieśniczej następuje proces uczenia się i psychologicznego wzmacniania zachowań dewiacyjnych, a szczególną rolę w tym procesie odgrywają relacje w parach przyjacielskich oraz oddziaływania grupy, które pośredniczą między wpływem negatywnych czynników rodzinnych (dysfunk-

cją rodziny) a zachowaniem dewiacyjnym w adolescencji. Kluczowym problemem jest tutaj kontrolna funkcja rodziny, a przede wszystkim brak kontroli rodziców. W wielu teoriach (Miller) podkreśla się, że w przypadku takiej „niby kontroli” funkcje prawdziwej rodziny przejmuje grupa rówieśnicza (Urban, 2005, s. 45). Autor wyróżnia dwa czynniki negatywnej socjalizacji:

1. Proces kształtowania się zachowań przestępczych. Duże znaczenie ma tutaj brak kontroli rodziców i innych agend wychowawczych nad aktywnością podejmowaną przez adolescentów w czasie wolnym. Dotyczy to głównie blokowisk osadzonych w wielkich ośrodkach miejskich. W przypadku braku kontroli rodziców grupa rówieśnicza staje się przemożnym czynnikiem socjalizującym w kierunku negatywnego systemu wartości i wzorów zachowania. Możliwości negatywnej socjalizacji tkwią zarówno w nagradzającym wpływie interakcji typu konwersacyjnego, jak i behawioralnego – w grupie rówieśniczej rozmowy o udanych wyczynach przestępczych są bardzo atrakcyjne i dostarczają kryteriów do oceny szerokiego repertuaru zachowań (Urban, 2005, s. 45).
2. Proces uzależnienia od środków odurzających. Badacz stwierdza, że interakcje grupowe w tej dziedzinie są jeszcze bardziej znaczące, a wielu przypadkach ich rola jest wyłączna. Mechanizmem kształtującym uzależnienie jest tutaj presja grupy, która zderza się z silnym dążeniem do konformizmu rówieśniczego. Grupa rówieśnicza nie tylko zapoznaje z dość skomplikowaną techniką zażywania specyficznych środków, lecz także dostarcza psychologicznych kryteriów „definiowania przeżycia narkotycznego” oraz stwarza najskuteczniejszy system zabezpieczenia przez przeciwdziałającymi akcjami ze strony oficjalnych agend kontroli społecznej (Urban, 2005, s. 46).

Zdaniem Hołysta (1991) jeśli środowisko rodzinne nie funkcjonuje prawidłowo, wpływ środowiska rówieśniczego jest silniejszy i wcześniejszy. Nieletni, pozbawiony należytej opieki domu rodzinnego, spędza cały czas wolny na ulicy i tam wchodzi w towarzystwo dzieci o podobnej sytuacji – dzieci zaniebanych wychowawczo. Powstaje „paczka”, która początkowo jest, podobnie jak inne grupy rówieśnicze, grupą zabawową, lecz później, działając bez kontroli dorosłych, zaczyna przekształcać się w grupę dewiacyjną. Charakterystyczne jest dla tej grupy używanie wulgarnego słownictwa, palenie papierosów, picie wina. Grupa zaspokaja istotne dla dziecka potrzeby: przynależności, akceptacji, afiliacji itp., których to potrzeb nie zaspakaja ani szkoła, ani dom rodzinny. Równocześnie (oprócz nikotynizowania, alkoholizowania czy narko-

tyzowania) grupy takie podejmują, często z nudy i braku konkretnych zadań, inne działania aspołeczne, jak chuligaństwo, wandalizm, a następnie przestępstwa (Hołyst, 1991, s. 158). Pospiszyl (2008) uważa, że grupa rówieśnicza odgrywa istotną rolę w procesie kształtowania poczucia tożsamości i standardów społecznych młodzieży. U osób o nasilonych problemach związanych z własną identyfikacją nabiera ona znaczenia fundamentalnego, ponieważ potęguje wyrazistość tych cech, które młody człowiek chciałby określić jako swoje.

Cel i metoda

Celem przeprowadzonych badań było poznanie środowiska rówieśniczego chłopców przebywających w młodzieżowym ośrodku wychowawczym. Postawiono następujące pytania i hipotezy badawcze:

1. Jakie znaczenie w życiu nieletnich miała grupa rówieśnicza?
2. Jakie zjawiska patologiczne występowały w grupach rówieśniczych badanych chłopców?

W związku z problemami sformułowano hipotezy badawcze:

1. Przypuszcza się, że grupa rówieśnicza miała duże znaczenie w życiu badanych chłopców. Nieletni spędzali sporo czasu z grupą, ponadto w grupie zyskiwali zrozumienie i poczucie bezpieczeństwa.
2. Przypuszcza się, że w grupie rówieśniczej badanych występowały zjawiska patologiczne, takie jak: picie alkoholu, zażywanie narkotyków czy zachowania chuligańskie oraz przestępcze.

W celu ustalenia powyższych faktów skonstruowano kwestionariusz biograficzny. Badania zostały przeprowadzone w styczniu 2019 roku wśród chłopców w wieku 13-18 lat, wychowanków młodzieżowego ośrodka wychowawczego. Ostatecznie w badaniu udział wzięło 51 chłopców.

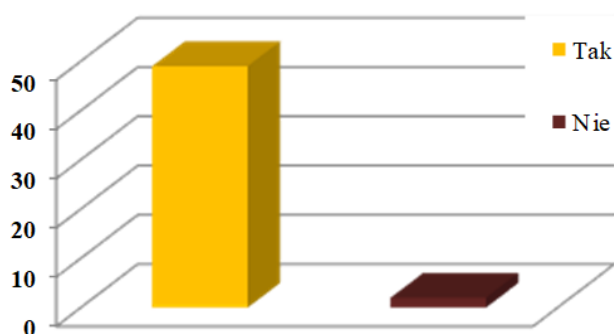
Przebieg badań

Przedmiotem szczegółowego zainteresowania niniejszego opracowania jest poznanie środowiska rówieśniczego chłopców, wobec których sąd rodzinny i nieletnich zastosował środek wychowawczy w postaci umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym.

Zdecydowana większość badanych (96%) deklарowała, że przed umieszczeniem w ośrodku wychowawczym przynależeli do grupy rówieśniczej, jedynie 4% chłopców odpowiedziało, że nie było członkiem żadnej grupy

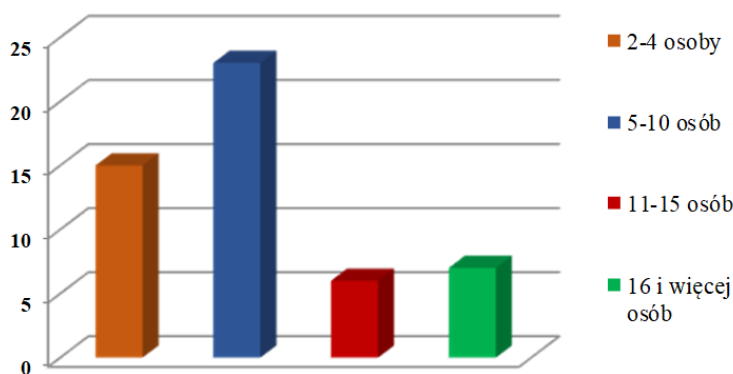
(wykres 1). Powszechnie wiadomo, że przynależność do grup rówieśniczych jest mocniejsza, im silniejszy jest związek motywów i przynależności do nich, często w trudnych sytuacjach rodzinnych i w szkole. Przypuszczać można, że w takich właśnie sytuacjach badani szukali w grupach rówieśniczych poczucia bezpieczeństwa i wsparcia.

Badanych zapytano o liczebność grup rówieśniczych, do których przynależeli. W przypadku 15 chłopców grupy liczyły od 2 do 4 osób. Prawie połowa grup liczyła od 5 do 10 członków, natomiast 11-15 osób – grupy w przypadku 6 chłopców (wykres 2).



Źródło: badania własne

Wykres 1. Przynależność badanych do grupy rówieśniczej

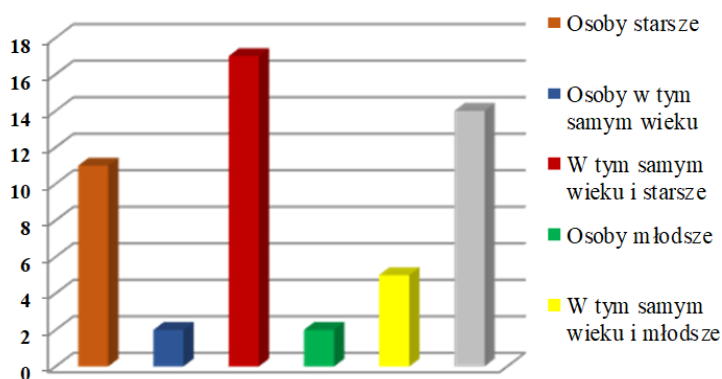


Źródło: badania własne

Wykres 2. Liczebność grupy rówieśniczej do której należeli badani

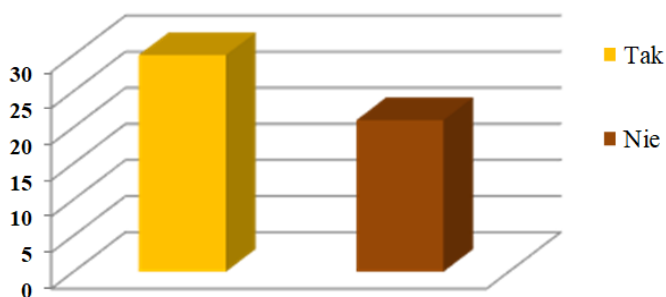
Wyniki badań ujawniły, że nieletni najchętniej dołączali do grup, w których dominowali starsi koledzy (17 badanych) oraz do grup młodzieży, która była w zbliżonym wieku do badanych (wykres 3). Wyniki badań potwierdzają powszechnie znaną opinię, że młodzież nieprzystosowana społecznie nie identyfikuje się bardzo często ze starszymi, zdemoralizowanymi kolegami, którzy są dla niej swoistym autorytetem do naśladowania.

Badanych zapytano o to, czy ich rodzice znali członków grupy rówieśniczej, do której należeli. Odpowiedzi twierdzącej udzieliło 31 badanych. Natomiast w przypadku 21 chłopców rodzice nie znali członków grup rówieśniczych do których należeli (wykres 4).



Źródło: badania własne

Wykres 3. Wiek członków grupy, do której należeli badani



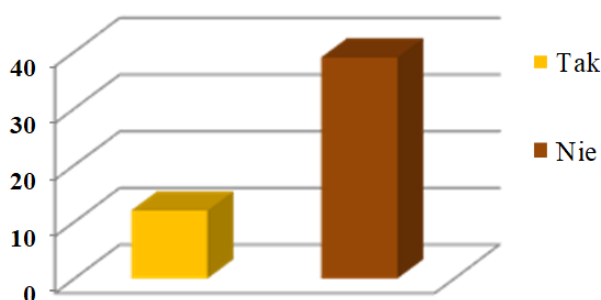
Źródło: badania własne

Wykres 4. Znajomość członków grupy przez rodziców badanych

Badanych zapytano również o to, czy rodzice akceptowali grupy, do których należeli. W przypadku 39 nieletnich rodzice nie akceptowali grup rówie-

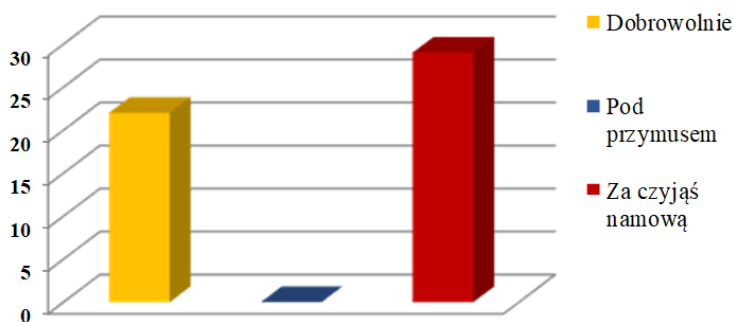
śniczych swoich dzieci. Tylko 12 rodziców akceptowało grupę, do której należeli badani (wykres 5).

Bardzo interesujący okazał się sposób wstąpienia wychowanków ośrodka do grupy rówieśniczej. Prawie połowa badanych (22 osoby, co daje ok. 43%) sama dobrowolnie wyrażała chęć przyłączenia się do grup rówieśniczych (wykres 6), zdając sobie zapewne sprawę z tego, jak się zachowują i czym się zajmują członkowie grupy. 47% chłopców dołączało do grup za namową innych. Zaskakujące jest to, że żaden z badanych nie zrobił tego pod przymusem czy zastraszany.



Źródło: badania własne

Wykres 5. Akceptacja grupy rówieśniczej przez rodziców badanych.



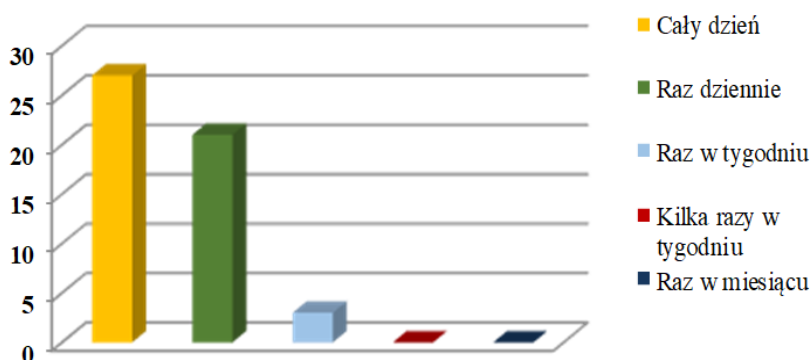
Źródło: badania własne

Wykres 6. Sposób wstąpienia badanych do grupy rówieśniczej

Aż 27 badanych zadeklarowało, że widywało się ze swoimi znajomymi całymi dniami, niewielu mniej, bo 21, deklarowało spotkania z grupą raz

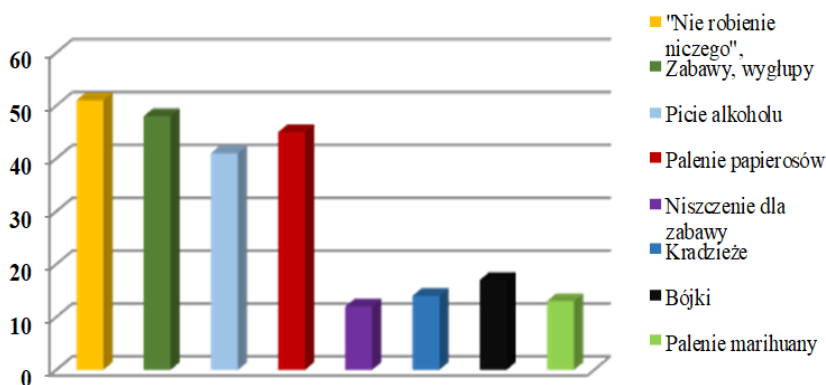
dziennie. Tylko 3 osoby przyznały, że spotykały się kilka razy w tygodniu, natomiast nikt nie spotykał się ze swoją grupą rzadziej jak raz w tygodniu czy raz w miesiącu (wykres 7).

Badani w ankiecie wymieniali różnorodne formy gospodarowania wolnym czasem. Najczęściej odpowiedzi dotyczyły beczynności nieletnich (51), zabaw i wygłupów (48), picia alkoholu (41), palenia papierosów (45), palenia marihuany (13), bójki (17), niszczenia cudzego mienia (12) oraz kradzieży (14). Prezentowane wyniki uwiadcniają zachowania charakterystyczne dla zjawiska nieprzystosowania społecznego młodzieży (wykres 8).



Źródło: badania własne

Wykres 7. Częstotliwość spotkań badanych z grupą rówieśniczą

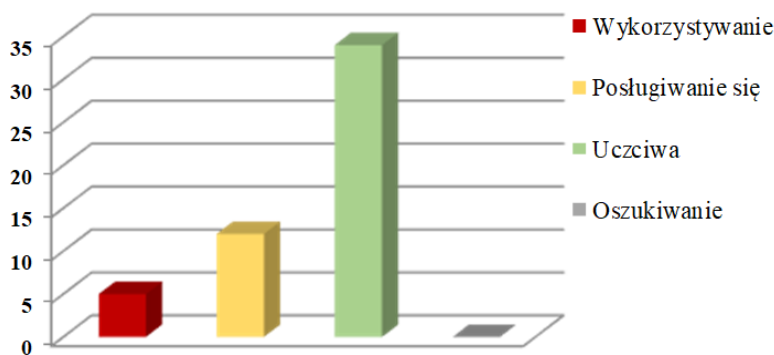


Źródło: badania własne

Wykres 8. Sposób spędzania czasu wolnego badanych z grupą rówieśniczą

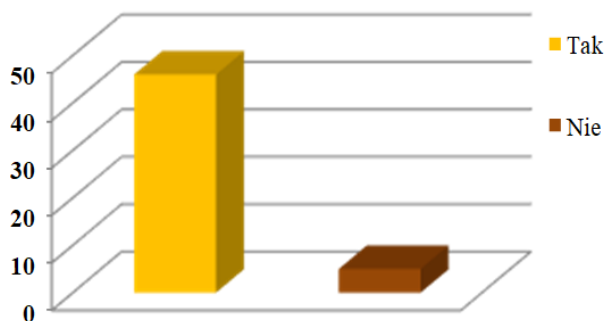
Znaczna większość badanych chłopców (34) twierdziła, że członkowie grup rówieśniczych zachowywali się wobec nich uczciwie. Badani przyznali również, że byli wykorzystywani przez grupę (5), a 12 chłopców deklarowało, iż grupa się nimi posługiwała. Żaden z badanych nie czuł się w grupie oszukiwany (wykres 9). Z prezentowanych danych wynika, że nieletni dobrze oceniają postawy grupy względem nich.

Chłopcom zadano pytanie, czy mają poczucie akceptacji w grupie. Niemalże wszyscy badani potwierdzili, że czują się akceptowani przez grupę, było to 46 nieletnich. Jedynie 5 badanych odpowiedziało negatywnie. Grupa rówieśnicza zaspokaja potrzebę przynależności i bezpieczeństwa. Przypuszczać zatem można, że prawie wszyscy badani chłopcy czuli się bezpiecznie w grupie rówieśniczej (wykres 10).



Źródło: badania własne

Wykres 9. Postawy grupy wobec badanych

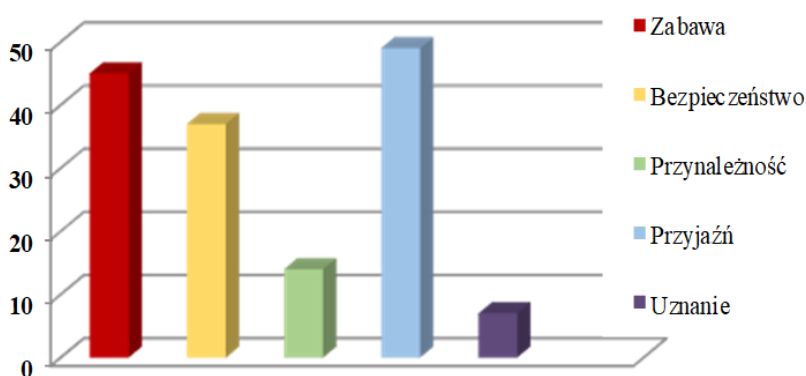


Źródło: badania własne

Wykres 10. Poczucie akceptacji badanych w grupie

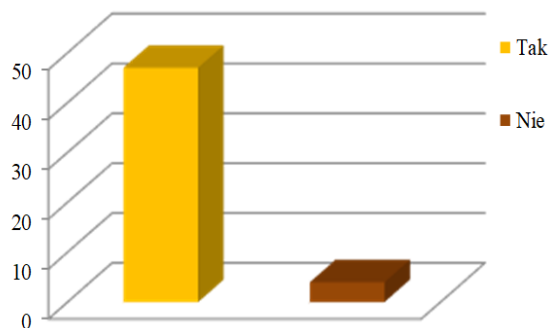
Jak wynika z wykresu 11, podstawowym sposobem zaspokojenia potrzeb jednostki przez grupę jest zapewnienie jej przyjaźni – aż 49 badanych wyraziło takie stanowisko. Kolejnym, równie ważnym czynnikiem jest zapewnienie rozrywki przez zabawę (45). Niewielu mniej chłopców, bo 37, podkreślało przynależność do zbiorowości jako zapewnienie im poczucia bezpieczeństwa. U 14 osób została zaspokojona potrzeba przynależności, a 7 osób ceni sobie uznanie grupy.

Nieletnich zapytano, czy grupa, do której należeli, przejawiała zachowania niezgodne z ogólnie przyjętymi i akceptowanymi normami. Niemalże wszyscy odpowiedzieli twierdząco (wykres 12).



Źródło: badania własne
(wyniki nie sumują się, gdyż badani mogli zaznaczyć wiele odpowiedzi)

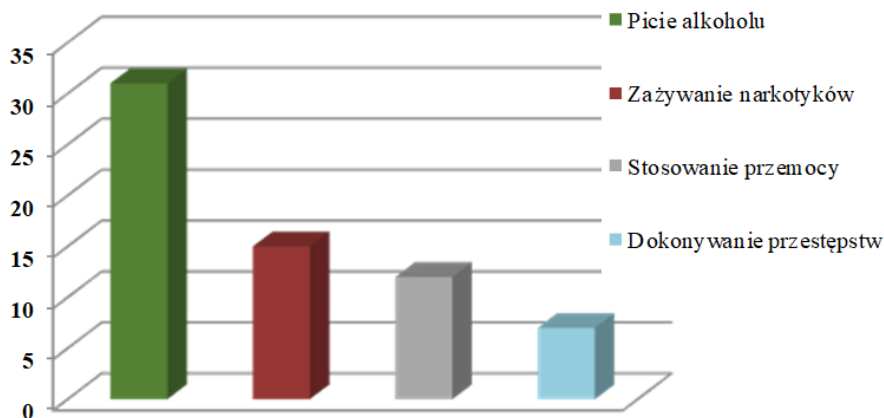
Wykres 11. Zaspokojenie potrzeb w grupie



Źródło: badania własne

Wykres 12. Zachowania niezgodne z prawem w grupie badanych

Z wykresu 13 wynika, iż 31 badanych w grupie rówieśniczej głównie piło alkohol, 15 zażywało narkotyki, a 12 badanych stosowało przemoc. Nieznaczna część – 7 dokonywało przestępstw w grupie rówieśniczej.



Źródło: badania własne

(wyniki nie sumują się, gdyż badani mogli zaznaczyć wiele odpowiedzi)

Wykres 13. Najczęstsze zachowania występujące w grupie badanych

Podsumowanie

Celem przeprowadzonych badań było poznanie środowiska rówieśniczego chłopców przebywających w młodzieżowym ośrodku wychowawczym.

Na podstawie analizy wyników można stwierdzić, że obie założone w części metodologicznej hipotezy zostały zweryfikowane pozytywnie. Analiza badań ujawniła, że grupa rówieśnicza odgrywała znaczącą rolę w życiu badanych chłopców. Przede wszystkim zaspokajała potrzebę bezpieczeństwa, przynależności i przyjaźni, wypełniała czas nieletnich. Badania ujawniły również, że w środowisku rówieśniczym chłopców występowały negatywne postawy i zachowania względem otoczenia, manifestujące się w różnego rodzaju zachowaniach patologicznych.

Bibliografia

- Hołyst B., *Problemy młodego pokolenia. Studium z zakresu profilaktyki społecznej*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1991.
Hurlock E.B., *Rozwój młodzieży*, PWN, Warszawa 1965.

- Karkowska M., *Socjologia wychowania. Wybrane elementy*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2007.
- Kossowska A., *Warunki funkcjonowania kontroli społecznej zachowań przestępczych. Analiza kryminologiczna*, Warszawa 1992.
- Kowalski S., *Socjologia wychowania w zarysie*, PWN, Warszawa 1986.
- Pedagogika społeczna u schyłku XX wieku: zagadnienia wybrane*, A. Radziejewicz-Winnicki (red.), ZSPM-Press, Katowice 1992.
- Pilch T., *Grupa rówieśnicza jako środowisko wychowawcze*, [w:] *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), Wyd. Żak, Warszawa 1995.
- Pospiszyl I., *Patologie społeczne*, PWN, Warszawa 2008.
- Przetacznik-Gierowska M., Włodarski W., *Psychologia wychowawcza*, PWN, Warszawa 1994.
- Pytka L., Zacharuk T., *Zaburzenia przystosowania społecznego dzieci i młodzieży. Aspekty diagnostyczne i terapeutyczne*, WSRP, Siedlce 1995.